

Eine arianische Predigt über den Teufel

von Felix Scheidweiler

Die von R. P. Casey im Journal of Theological Studies 36, 1935, S. 1-10 zum erstenmal aus dem Ambrosianus 235 (D)¹ herausgegebene Homilie stammt von einem Arianer. Das hat M. Tetz (ZKG 64, 1952/53 S. 299ff.) mit Recht behauptet. Seine Beweisführung freilich befriedigt nicht ganz, aber sie läßt sich, wie wir sehen werden, durch eine bessere ersetzen. Unter diesen Umständen ist es zu bedauern, daß das interessante Werk uns von Casey in einer recht ungenießbaren Form dargeboten worden ist. Die Überlieferung weist viele Korruptelen auf, und Casey, der überhaupt, wie die Nachprüfung von Tetz a. a. St. S. 299,2 zeigt, nicht gewissenhaft genug gearbeitet hat, hat sehr wenig zu ihrer Beseitigung beigetragen. Ich will deshalb versuchen, die Predigt in einer lesbareren Form vorzulegen.

Τοῦ αὐτοῦ Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας· Ἐξήγησις περὶ τῆς ἀπάτης τοῦ διαβόλου καὶ τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων.²

1. "Ὅσα ὁ διάβολος παρεστήνευκε τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων³ δεινὴν ἀπειλὴν κατὰ τοῦ ἡμετέρου γένους ἐξ ἀρχῆς συνεσκευάσατο, δεινὴν⁴ πονηρίαν καθ' ἡμῶν ἐμηχανήσατο· θεοῦ γὰρ τοῦ ποιήσαντος ἡμᾶς ἡλλοτριώσεν, παραδείσου ἡμᾶς ἐξέβαλεν, θανάτῳ ἡμᾶς παραδέδωκεν, ἀμαρτίαις⁵ ἐνέβαλεν, φθορὰν ἡμῖν προὔξενησεν, πόνους ἡμῖν ἐπένοησεν· τούτων τῶν κακῶν <ἡμᾶς>⁶ ἐνέπλησεν ὁ πονηρὸς, τούτων ἐρρύσατο ὁ ἀγαθὸς θεός. δεῖ δὲ ἐφικέσθαι καὶ πονηρίαν, ἵνα, γνόντες πρὸς τίνα ἔχομεν,⁷ ἀσφαλίσωμεθα. αὐτοῖς γὰρ καλῶς γέγονεν καθ' ἡμῶν . . . κακία⁸, τοῖς κεκοσμημένοις προὔξενησεν ἀκοσμίαν· προθέμενος γὰρ ἡμᾶς θεοῦ τοῦ ἀγαθοῦ ἡλλοτριῶσαι, παγίδας συνεστήσατο ἡμῖν διὰ τε οὐρανοῦ καὶ ἀέρος καὶ γῆς καὶ θαλάττης, ἵνα, ὅπου ἀνανεύσωμεν ἢ περιστραφῶμεν, περιληφθῶμεν οἷς συνεσκευάσατο. θεωρήσας γὰρ ὅτι καλὰ τὰ δημιουργήματα, πρώτους τούτους ἐπεχείρησεν ἡμᾶς τοῦ δημιουργοῦ ἀπαλλοτριῶσαι· λαμπρός, φησὶν, ὁ οὐρανός· καὶ χρῆσομαι¹⁰ αὐτῷ, ἀποχρήσομαι αὐτῷ εἰς τὸ σκοτίσαι· κἂν¹¹ ἥλιος φαίνη, ἔστω σκοτεινὸς τοῖς ἀνθρώποις. καὶ τὴν τάξιν τῶν δημιουργημάτων εἰς ἀτάξιν καθ' ἡμῶν καθώπλισεν· τὰ γὰρ κατ' οὐρανὸν τῶν δημιουργημάτων κάλλη ὑποδεικνύων ἀπεστέρησεν ἡμᾶς τοῦ προσκυνεῖν τὸν ποιητὴν· καὶ ἀφέντες τὸν δημιουργὸν ἔστημεν¹² εἰς τὰ δημιουργήματα καὶ γέγονεν ἡμῖν ἡ τάξις εἰς ἀτάξιν καὶ ὁ κόσμος εἰς ἀκοσμίαν καὶ τὸ φῶς εἰς σκότος καὶ τὰ ποιήματα εἰς προσκυνήματα¹³. ἐπειδὴ φύσει ὀρέγεται ἡ ψυχὴ καλοῦ¹⁴, θεασάμενος, εἰς τί κἂν ἀνευκεν¹⁵ ἡ ψυχὴ, κάλλη ὑποκρίσει προτείνει, ἵνα τῶν καλλίστων ἀποστειρηθῇ· περιθεὶς δὲ <πίστει>¹⁶ τῷ δρόμῳ τῶν ἄστρον καὶ τὴν τάξιν τὴν κατ' οὐρανὸν ψευδῶς¹⁷ εἰμαρμένην ἐκάλεσεν καὶ τὴν πρόνοιαν ἐκβαλῶν¹⁸, ἵνα μὴ ἐξώμεθα θεοῦ¹⁹ βουλόμενοι σώζεσθαι· καὶ ἂ χρῆ ἐπιζητήσῃ παρὰ θεοῦ, ταῦτά', φησι, 'παρὰ τῶν ἄστρον ζητεῖ-

<τε>, συκοφαντήσας²⁰ τὰ δημιουργήματα, ἵνα μὴ ζητηθῆ ὁ δημιουργήσας. καὶ λέξεις καλὰς τοῖς ποιηταῖς ἔνδοξας καὶ σχήματα ἐπιτετηδευμένα περιθεῖς²¹ καὶ τῇ ἡδονῇ τῶν μύθων τὸ ψεῦδος κρύψας φησίν· ὁ οὐρανὸς γεννᾷ.²²

2. Κάμῳ ἀνέχεσθε²³ μνημονεύοντος μύθων ἐν καιρῷ. οὐχ ἵνα μιανῶ²⁴ τὸν ἄγιον τόπον, αἰσχροῶν μνημονεύσω, ἀλλ' ἵνα τὰ αἰσχρὰ ἐναυθὰ ἐλεγχθέντα ἐλευθερώσῃ τοὺς κατεχομένους τῆς ἀπάτης.²⁵ οὐ γὰρ ὁ ἀπόστολος κατώκησε μνημονεύσαι τὰ ἀπὸ τῶν πράξεων φαῖλα <καὶ>²⁶ διηγῆσασθαι, „οὐχ ἵνα“, φησίν, „ταῦτα μάθωμεν, ἀλλ' ἵνα τούτων ἐλευθερωθῶμεν.“ τὸ γὰρ „ἄρρενες ἄρρεσι τὴν ἀσχημοσύνην κατεργαζόμενοι (Rom. 1 27) αἰσχρὰ πράξεις καὶ οὐ σεμνὸν τὸ ῥῆμα, ἀναγκαῖα δὲ ἡ θεραπεία. πᾶς γὰρ ὁ θεραπεύων ἔλκος ἀνέχεται δυσωδίας, μολύνει τὰς χεῖρας· ἐάν γὰρ μείνωσι καθαραὶ αἱ χεῖρες, ἐπιμένει ἡ νομή.²⁷ ἐπεὶ τοίνυν τὸ ψεῦδος ἐλέγξει δεῖ, ἵνα φανῆ, ὁ ἐλεγχτός²⁸ . . . εἴκειν γὰρ ὁ πονηρὸς τοῖς τὰ θανάσιμα φάρμακα διδοῦσιν γλυκίσιν²⁹ ἐκπόμασιν· οὕτως καὶ αὐτὸς λέξει καλαῖς τὴν πονηρίαν κρύψας ἔλαθεν ἐπιβουλεύων διὰ τῆς ἐξωθεν ἐπισκιάσεως καὶ ὡς πάλιν οἱ τὰ φάρμακα διδόντες οὐ γυμὰ διὰ τὴν πικρότητα παρέχουσιν, ἀλλὰ τῇ εἰθισμένῃ τροφῇ ἐγκρύπτουσιν τὴν πονηρίαν, οὕτως λέξεις κομψὰς καὶ σχήματα ἐπιτετηδευμένα ἐπιβαλὼν τῇ τῶν μύθων πλάνῃ καὶ τῇ τῆς ἀσελγείας ἡδονῇ καὶ προσθεῖς τῶν ἑορτῶν τὴν μέθην καὶ τὴν ἐστίαν³⁰, ἵνα βαρυνόμενοι μὴ περιεργασώμεθα³¹ τῶν μύθων τὸ ψεῦδος, ἀλλ' ἑορτάζωμεν καθ' ἑαυτῶν γυμνούμενοι διὰ τὸν οἶνον, πληρῶ³² φυρόμενοι διὰ τὴν ἀσέβειαν, αἰσχρὰ φηγγόμενοι καὶ πάσχοντες. καὶ πάντα ἐνδεδώκε τῇ ἡδονῇ, ἵνα μὴ ζητηθῆ ὁ τῆς σωφροσύνης ἐκδικιστής³³. ἐπειδὴ γὰρ ἑώρα ὅτι συντείνει εἰς τὸ θεῖον ἡμῶν ἡ ψυχῇ, εἰσάγει μὴ ὄντας θεούς, ἵνα τοῦ ὄντος ἐκπέσωμεν, καὶ τούτοις περιτίθῃ μοιχείας³⁴, ἵνα μὴ ἀσκήσωμεν σωφροσύνην.

3. Τίς γὰρ ἀκούων, ὅτι θεὸς κατὰ τὸν μῦθον — εἴπερ γὰρ εἰσι λεγόμενοι θεοὶ (1. Cor. 8, 5) — ἀλλὰ δὴ τίς ἀκούων, ὅτι θεὸς τις ὢν καὶ πρῶτος θεῶν ταῦρος γέγονεν ἵνα παρθένον συλήσῃ, καὶ πάλιν χρυσός, ἵνα κόλπους ἐρημώσῃ³⁵, καὶ πάλιν ἀετός, ἵνα νεανίαν εἰς παρὰ φύσιν ἡδονὴν ἀρπάσῃ, τίς οὐκ ἀνάσχηται μιμεῖσθαι, ὃν προσκυνεῖ; εἰ γὰρ ὁ προσκυνούμενος μεταβάλλει τὴν φύσιν, ἵνα φθεῖρῃ ψυχῇ, ἡ ὁ ἄνω λεγόμενος κατέρχεται διὰ ἀσέλγειαν, τί πάθωσιν οἱ κάτω κυλιόμενοι μιμούμενοι τὸν προσκυνούμενον; ἡδονῆς δὲ ἐπεισχαθείσης τῇ ψυχῇ, ἐσκότισται πρὸς διάγνωσιν τῶν πραγμάτων ὥσπερ κونيροτοῦ ἐμπεσόντος ἐν τῷ ὀφθαλμῷ ἀπεστέρηται ἡ ὄψις τοῦ διακρίνειν, οὕτως πάθους ἐμπεσόντος τῇ ψυχῇ οὐδὲν διακρίνει ἡ παθοῦσα, καὶ ὥσπερ ἡ τοῦ κυβερνήτου τέχνη ἐπελθόντος χειμῶνος ἀπόλλυται, οὕτως ἐπερχομένων παθῶν τῇ ψυχῇ ἡττηται ὁ λογισμός. ὅσα κακὰ ὁ διάβολος περιεργάσατο, ἵνα γνωσθῆ, ὅσα ὁ ἀγαθὸς θεὸς διὰ Χριστοῦ ἐχαρίσατο! ὅταν γὰρ φανῆ ἡ προλαβοῦσα ἡμᾶς νόσος διὰ τὴν ἐπιβουλήν, ἡ χρονία ἐκείνη καὶ πολυπαμποικίλος, φανήσεται τοῦ ἱατροῦ ἡ δύναμις.

4. Πάντα ἐκίνησε καθ' ἡμῶν ὁ διάβολος, τὰ μὲν ἐκόντα, τὰ δὲ ἄκοντα.³⁶ οὐρανὸν καθ' ἡμῶν οὐχ ἐκόντα· οὐ γὰρ θέλει οὐρανὸς προσκυνεῖσθαι, ἀλλὰ μὴνὸν τὸν προσκυνούμενον. ὁ δὲ μὴ βούλεται ὁ οὐρανός, προσχαρισάμενος³⁷ τῷ μὴ θέλοντι καὶ συκοφαντήσας τὸ δημιουργήμα πρὸς τὸ προσκυνεῖσθαι, ἀπεστέρησεν, ὅσον ἐπ' αὐτόν, τὸν προσκυνούμενον τοῦ προσκυνεῖσθαι [ἀπεστέρησεν ὅσον ἐπ' αὐτόν]³⁸. ὁ 39 γὰρ θεὸς ταῦτα ἀπαιτεῖ, ἡμᾶς δὲ ὠφελεῖ. ἐνέπλησεν ἡμῶν τὴν καρδίαν μύθων, ἵνα μὴ δεξώμεθα τὴν ἀλήθειαν· πολλοί, φησι, θεοὶ καὶ μὴ ζητεῖσθω ὁ εἷς. καὶ γλυκεῖα ἡ ἡδονή, παροράσθω ἡ σωφροσύνη· καὶ οἱ θεοὶ ἀσεβοῦσιν, μὴ ζῆτει τὸ σεμνόν. καὶ οἷς δέδωκεν ἡμῖν ὁ θεὸς καλοῖς, τούτοις ἐχρήσατο καθ' ἡμῶν οὐ κατὰ τὸν θεόν. καλοῖς, φησιν, ὁ χρυσός, χωνευέσθω εἰς ψεῦδος καὶ ὁ ἄργυρος γινέσθω ἄγαλμα εἰς ἀπάτην καὶ οἱ λαμπροὶ λίθοι εἰς ἄλλην ἐπίνοιαν⁴⁰. καὶ τὰ σύνδενδρα ἀφοριζέσθω δαίμοσι καὶ πηγαὶ⁴¹ ἀνατιθέσθωσαν ἄλλοις καὶ οἱ ποταμοὶ ἄλλοις καὶ ἡ θάλαττα ἄλλοις.

5. Ὁκνῶ λέγειν, συνείασιν⁴² δὲ οἱ εἰδότες· ἐποπούδασεν ἀλλοτριῶσι τὰ δημιουργήματα, ἔπενόησε ταῦτα ἐπηνόουσαμεν ἡμεῖς· οὐ γὰρ ἀνάγκη ἡμᾶς εἰλκυσε, ἀλλὰ πείσας ἔλαβεν. ὥσπερ οἱ εὐγενεῖς τῶν παιδῶν ὑποφθεῖρονται, διὰ γλυκῶν τινῶν ἀπὸ

τῶν γονέων ἀποσυλῶνται, οὕτως καὶ ὁ διάβολος εἰς παράδεισον εἰσελθὼν ἔδειξεν, ὅτι καλὸν τὸ δένδρον, καὶ ἐνέβαλεν ἰόν. τοῖς γὰρ καλοῖς⁴³ ἀναφύεται φθόνος. εἶδε⁴⁴ ἀνθρώπων ἐν παραδείσῳ διαίτημα ἀγγέλων ἔχοντα, φιλούμενον ὑπὸ τοῦ πλάσαντος, τιμημένον ὑπὸ τοῦ δημιουργήσαντος· πάντα εἶδεν⁴⁵ δεδομένα τῷ ἀνθρώπῳ εἰς λειτουργίαν, πάντα εἰς ὑπηρεσίαν· οὐκ ἤνεγκεν τοῦ ἀνθρώπου τὴν εὐπραγίαν καὶ προσήλθεν ὡς φίλος, ἔδρασε δὲ τὰ τῶν ἐχθρῶν διέβαλε τὸν πλασθέντα πρὸς τὸν πλάσαντα, ἔπειθε παρακοῦειν, ἵνα αὐτὸς πιστευθῆι, ἔδει τὸν θεὸν ὀργισθῆναι εἰς⁴⁶ αὐτούς <τὸν> δημιουργήσαντα, καὶ ὁ εὐεργέτης οὐκ ἐπιστεύθη⁴⁷, ὁ δὲ σύνδουλος προεπιστεύθη⁴⁸. καίτοι προσηφαλίσατο⁴⁹ ὁ θεὸς καὶ ἠπειλήσε θάνατον, ἐὰν παρακοῦσῃ, οὐχ ἵνα ἀποθάνῃ, ἀλλ' ἵνα μὴ παρακοῦσας μὴ ἀποθάνῃ. ὁ δὲ ἐξαπατήσας καὶ πείσας καὶ λαβῶν αἰχμάλωτον τὸν ἄνθρωπον [καί], ἐπειδὴ ἔλαβεν, ἐπέσφιγγεν αὐτῷ τὰ δεσμά, ἐπλήθυνεν αὐτῷ τὴν ἀπάτην, ἵνα μήποτε τῆς κακουργίας αἰσθανόμενος ζητήσῃ τὸν εὐεργέτην. διὰ τοῦτο [διὰ] τὰ τοιαῦτα ἐξήτλωσεν αὐτῷ ὁ διάβολος δίκτυα· ἔδειξεν οὐρανὸν καὶ φησιν· προσκυνεῖτε· καὶ ἥλιον θεοποιεῖ, ἵνα θεοὶ ἐκπέσωμεν, καὶ σελήνην ἄλλως τιμᾶσθαι παρὰ τὸ πρόπον κατεσκευάσεν. πολλοὺς ἀνόμασεν (θεοὺς) τοὺς μὴ ὄντας, ἵνα τοῦ ὄντος ἐκπέσωμεν· ἔστησε πρὸ ὀφθαλμῶν ἄρρενας γυμνάς θηλείας ὡς θεοὺς, ἵνα οἱ ὀφθαλμοὶ γυμνῆν τὴν προσκυνουμένην ὀρῶντες ἐγεύρωσιν καθ' ἑαυτῶν τὴν καθεύδουσαν ἡδονήν. οὕτως γοῦν ἐπιθυμίαν ὄρᾳ⁵⁰ δι' ὄρασεως προβεβλημένην· καὶ γὰρ τοῖς ἰχθύσιν οὐ καθαρὸς ὁ χαλκὸς προβάλλεται, ἀλλὰ διὰ τῆς τροφῆς κρυπτόμενος· καὶ νῦν ἀγάλλατα χωνευθέντα πλάσμασι καὶ τέχναις⁵¹ περιεργα[ζε]σθέν(τα)⁵² φέρει γυμνά, κρύπτει ἐν αὐτοῖς τὰ ἔνδρα, παραδειγματίζει τὴν θήλειαν, παροξύνει τὴν ἡδονήν, σκανδαλίζει τοὺς ἄρρενας ἀφίστασθαι θεοῦ, ἀπωθεῖσθαι τὴν σωφροσύνην, ῥιζοῖ τὴν ἀσέλγειαν. τίς γὰρ γυνὴ τὴν νομιζομένην θεὰν γυμνῆν ὀρώσα καλυπτεσθαι σπουδάζει ἢ τίς ὡς τελοῦσα ἑορτάς μοιχείας θεοῦ αὐτῆς συνείδησιν⁵³ ἀνδρὶ φυλάσσει;

6. Καὶ δέον κατακλάσαι τὰς παγίδας προσεκίνησε μὲν τὰς ἐπιβουλάς⁵⁴. πῦρ ἐπὶ πῦρ <ἐπὶ> τὰ ὑπ' αὐτῶν πλασθέντα καὶ ὑπ' αὐτῶν τοῖς τοίχοις γραφέντα⁵⁵, ἵνα πάσα τέχνη καθ' ἡμῶν, καὶ ἡ γραφικὴ καὶ ἡ πλαστικὴ, δι' ὧν πλάττει, καὶ ἡ λαξεύουσα, δι' ὧν λαξεύει. καὶ ἡ γεωργοῦσα τοὺς καρποὺς ἐδίδου εἰς καύσιν· καὶ οἱ καλοὶ μύσχοι <εἰς>⁵⁶ πρόσκομμα καὶ τὰ σκιδῶδη φυτὰ ἡμῖν εἰς πλάνην⁵⁷. καὶ πᾶσαν ἐπενόησε⁵⁸ τὴν δημιουργίαν καθ' ἡμῶν, ἵνα διὰ πάντων φανῆ⁵⁹ τοῦ σωτήρος ἡ δύναμις. κάμοι λεγέτωσαν οἱ Ἕλληγες, πότερον ψευδεῖς οἱ μῦθοι ἢ ἀληθεῖς; ἐχέτωσαν τὰ αἰσχρά! οἷον ἀγαθὸν κεχάρισται ἡμῖν!⁶⁰ [οὐ] τὰ τῶν προγόνων διακόπτομεν, τὴν κακὴν κληρονομίαν διασύρωμεν⁶¹ αὐτήν!⁶² οἱ ἀπὸ δούλων ἐξευγενισθέντες οὐ κατοικοῦσι πολλάκις τὴν δουλείαν τῶν πατέρων ἀνεκθέσθαι, ἵνα χάριν δῶσι⁶³ τῷ ἐλευθερώσαντι. ὡσπερ καὶ οἱ ἀπὸ χειμῶνος διασωθέντες οὐκ ἀδήλως⁶⁴ μνημονεύουσι τῶν περιστατικῶν δεινῶν καὶ ὡσπερ οἱ ἀπὸ νόσου ἐγερθέντες πρὸς τὸ χαριστεῖν τῷ ἱατρῷ τὴν κάκωσιν ἐξηγοῦνται, εἴπωμεν, ποίους κατειχόμεθα, ἵνα γινώμεν τὸ μέγεθος τῆς χάριτος⁶⁵. εἰ ψευδεῖς οἱ μῦθοι, χάρις τῷ ἀπαλλάξαντι τὸ ψεῦδος· εἰ δὲ ἀληθεῖς οἱ μῦθοι, χάρις τῷ σώσαντι. εἴτε γὰρ ἐψεύσατο ὁ εἰπὼν, ὅτι ὁ οὐρανὸς ἐγέννα, εἴτε⁶⁶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἀπέκοψεν αὐτόν, τί δίδωσιν αὐτῷ πάθος; εἰ γὰρ ὁ υἱὸς ἀπέτεμε τὸν πατέρα, οὔτε ὁ πατὴρ θεὸς ὁ παθὼν οὔτε ὁ ἀποκόψας⁶⁷ υἱὸς, δράσας ἃ οὐ ποιοῦσιν ἡμέτεροὶ υἱοί. αὐτοῦ⁶⁸ φησιν, κατέπιεν παῖδας, ἵνα μὴ, ὃ ἐποίησεν πατρί, πάθῃ ὑφ' ὧν ἐγέννησε. καὶ κατέπιε θεὸς λεγόμενος ὡς ἐγέννα. καὶ μήτηρ φεισαμένη υἱοῦ ἔδωκεν λίθον, ὃ δὲ λάβρων⁶⁹ σπεύδων τὸν παῖδα καταπιεῖν οὐκ ἤσθετο λίθου ἢ υἱοῦ.

7. Αἰσχρά ταῦτα καὶ αἰδοῦμαι λέγων. ὅτε δὲ ἦλθεν φῶς, <ἔπαυσεν> ἄπερ γε νῦν [αἰσχυνόμεθα] ἐλθοῦσης ἡμέρας αἰδοῦμεθα. συγχαίρω ὑμῖν καὶ συνευχαριστῶ, ὅτι, οὐς προσεκύνουν ὑμῶν οἱ πατέρες καὶ οἱ πρόγονοι, διὰ στόματος λέγειν κατοικνεῖτε καὶ ἀκοῦειν δι' ὧτων οὐκ ἀνέχεσθε⁷⁰. ἐπεὶ τοίνυν τὸσαυτὰ γέγονε μεταβολή, εἴπωμεν, τί ἐμισήσαμεν, καὶ εὐχαριστήσωμεν τῷ ἀγαπήσαντι πᾶσαν μεταβολὴν⁷¹. περιέθηκα τῷ λεγομένῳ πατρὶ θεῷ καὶ ἀνδρῶν καὶ⁷² τοῦτο, ἵνα πολλὰς παρθένους διαφθέρῃ⁷³.

καὶ ἐκείνοι μὲν οἱ λεγόμενοι θεοὶ διέφθειραν παρθένοισι, ὁ δὲ καὶ πῶς⁷⁴ παρθένοισι τηρεῖ ἕως γήρου. καὶ ὁ μὲν παρὰ φύσιν κατῆλθεν, ὁ δὲ ὑπὲρ φύσιν ἀνῆλθεν. ὅτι δὲ ταῦτα τὰ πράγματα ψευδῆ, <δῆλον>. εἰ γὰρ ἐγέννων οἱ θεοὶ τότε, τί παθόντες νῦν οὐ γεννώσιν; ἄρα ἐγήρασαν καὶ οὗτοι ἢ τεθνήκασιν ἢ⁷⁵ τίς ὁ σωφρονισμός⁷⁶; ἀλλ' ἄρα γεννώσιν καὶ νῦν; καὶ τοσοῦτοι⁷⁷ οὐ φαίνονται; εἰ γὰρ ἀθάνατοι⁷⁸ γεννώσιν, ἐνεπλήσθησαν <ἀν>⁷⁹ τὰ σύμπαντα, μὴ τοῦ θανάτου συγκόπτοντος τοὺς γεννωμένους. ἀλλ' οὔτε ἐγέννων οἱ μὴ ὄντες, οἱ δὲ⁸⁰ ποιηταὶ καλὰς λέξεις συνθέντες κακὸν ψεύδος ἐπέθησαν· ἐξ οὗ γὰρ ἐπαύσαντο οἱ ποιηταί, οὐ φαίνονται γενέσεις θεῶν. καὶ εἰ μὲν ἦσαν τοιοῦτοι ἐξ ἀρχῆς, τὰς παρθένοισι τὰς παρὰ ἀνθρώποις περιεργαζόμενοι τί παθόντες <ἐπαύσαντο> ἐν τοσοῦτῳ αἰῶνι, ἐξ οὗ οἱ ἄκριοι τῶν ποιητῶν ἐλήρησαν⁸¹; ἄρα οὐκ εἶδον⁸² παρθένον καλῆν ἐπὶ τῆς γῆς; ἄρα οὐκ ἐκινήθη ἡ ἐπιθυμία αὐτῶν; οὐκέτι εἰς ταῦρον μετέβαλεν, οὐκέτι χρυσὸς εἰς κόλπους· οὐκέτι ἡ παρθένοισι φεύγει, ὁ δὲ διώκων διώκει. καὶ ἡ μὲν παρθένοισι κατὰ τὸν μῦθον τῇ σωφροσύνῃ ἐπεριδομένη ἔφυγεν, ὁ δὲ λεγόμενος θεὸς τῇ ἀσελγείᾳ ἐκλυόμενος οὐ καταλαμβάνει. ἐπειδὴ δὲ ἡ μὲν παρθένοισι ἔφυγεν, ἵνα μείνῃ παρθένοισι, ὁ δὲ θεὸς ἐδίωκεν, ἵνα συλῆσθαι τὴν ἀνθρωπίνην⁸³ — αἰσχύνομαι λέγων, ἀνάγκη δὲ εἰπεῖν. ἔτι δὲ καὶ φωτὸς ἀνατελειαντὸς τινες ἀναίσχυντοῦσιν καὶ ἀγανακτοῦσιν ἐν⁸⁴ ἀγάμμασιν αἰσχροῖς καὶ θέλουσι ναοὺς μὲν εἶναι, ἐν οἷς ταῦτα ταμιεύονται⁸⁵. καὶ χρήσιμα τὰ λείψανα, ἵνα μάθωμεν, τίνων ἀπηλλάχθημεθα. ὁ δὲ διώκων⁸⁶ θεὸς ἐκ τῶν ἔργων γνωσθήσεται. Ἰωσήφ νέος ὢν καὶ δουλεύων παρ' ἀξίαν ἐπαγγελιομένης τῆς δεσποίνης καὶ βιαζομένης καὶ ἔλκουσας ἀφήκεν τὸν χιτῶνα καὶ ἔφυγεν σεμνῶς⁸⁷· καὶ ὁ μὲν σεμνὸς⁸⁸ ἀνθρώπος μετὰ σωφροσύνης εἰς δεσμοτῆριον καὶ μετὰ σεμνοτήτος [ὡς] δοῦλος <εἶναι ἐβούλετο> ἢ μετὰ ἀκολασίας δεσπότης. ὁ δὲ λεγόμενος θεὸς τῶν ψευδωνύμων ἐδίωκε παρθένοισι καὶ οὐ καταλάμβανεν. βῶνυσι γὰρ σωφροσύνῃ καὶ θῆλειαν, ἐκλύει γὰρ καὶ ἄρρενα ἠδονῆ. ὡς δὲ ἤγγιζεν⁸⁹, ἡ γῆ — καὶ αὐτὴ θεὸς λεγομένη, οὕσα δὲ ὅ ἐστι — φεισαμένη τῆς παρθένοισι κατὰ τὸν μῦθον — οὐδὲν γὰρ τούτων ἀληθές — καὶ καταγωνῶσα τοῦ διώκοντος μετέβαλεν εἰς φωτὸν, φησιν, τὴν παρθένοισι. ὁ δὲ καὶ μεταβληθείσης τῆς παρθένοισι οὐ συµμετέβαλεν τὴν ἐπιθυμίαν, ἀλλὰ κλάδον ἀποδρέπεται καὶ τὴν ἡττηθεῖσαν κεφαλὴν ἀπὸ τῆς νικησάσης στέφει. καὶ νῦν⁹⁰ γοῦν τοὺς στεφάνους τοὺς ἐν ἀγῶσι τοῖς νικῶσι χορηγοῦνται⁹¹, τοῦ ἡττηθέντος σύμβολον, φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆνι στέφανον δάφνης, στεφάνωμα τοῦ νικηθέντος, οἱ νῦν νικῶν δοκοῦντες. ἐπειδὴ δὲ ταῦτα ψευδῆ, χάρις τῇ ἀληθείᾳ, ὅτι ἐρρύσθημεν· εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ⁹², ἐχέτωσαν τὴν αἰσχύνῃν οἱ σπεύδοντες⁹³· εἰ γὰρ οἱ ἀνθρώποι ταῦτα ἔπλασαν, αἱ δὲ θεραπευόμεναι δυνάμεις τούτοις οὐ χαίρουσιν, μὴ οἰκείτωσαν⁹⁴ τοὺς ναοὺς αἱ συκοφαντούμεναι⁹⁵. εἰ γὰρ ψεύδεται τὸ ἄγαλμα τὴν ἱστορίαν, μηδὲν παρεδρεῖ⁹⁶ τῷ ψεύδει. εἰ τοίνυν οὐ παρεδρεῖ, μάτην προσκυνεῖς. εἰ δὲ τούτων οὕτως γενομένων παρεδρεῖ, τούτοις χαίρει^{96A}, οἱ δὲ τούτοις χαίροντες δαίμονες μισεῖσθαι⁹⁷ καὶ οὐ προσκυνεῖσθαι ἄξιοι.

8. Τί δ' ἂν εἴποις περὶ αἱμάτων ἐκχύσεως, τί δὲ περὶ καπνοῦ, τί δὲ περὶ τῆς δυσωδίας; οἱ προσκυνοῦντες ἀποφράττουσι τὰς ῥίνας καὶ οἱ προσκυνούμενοι δέχονται. καὶ ἐπὶ μὲν τῆς οἰκίας σου βάνιδα αἱματος οὐ βούλει ἰδεῖν, ἐν δὲ τοῖς ναοῖς μυριάδας καὶ χιλιάδας. καὶ ἐν μὲν τῇ οἰκίᾳ σου αὐλὸν οὐ θέλεις ἠχῆσαι, ἐν δὲ ταῖς ἑορταῖς κατακυλοῦσαι. καὶ τὴν μὲν θυγατέρα σου αἰσχρὰ φέγγεσθαι οὐ βούλει, αἰσχρὰς δὲ ὧδὰς ἐν τοῖς ναοῖς ἄδουσαι. καὶ τὴν γυναῖκά σου γυμνὴν οὐ θέλεις τινας θεάσασθαι, ἀλλ' οὐδὲ σεαυτὸν, ὡς ἔξεστιν, τὴν δὲ θεὰν γυμνὴν προσκυνεῖς, κακὸν ὑπόδειγμα σωφροσύνης. καὶ δοῦλον προδιδόντα τὴν φύσιν κτήσασθαι οὐ προαιρήσει^{97A} — δεῖ γὰρ, ὡς προεῖρηται, σεμνοτέρᾳ χρῆσασθαι τῇ γλώττῃ —, τὸν δὲ ἀρπαγέντα νεανίαν εἰς παράχρησιν τοῦτον προσκυνεῖς. καὶ δούλην μὲν πορνέουσαν οὐκ ἀνέχῃ κτήσασθαι, τὴν δὲ ἀσχοῦσαν πορνείαν⁹⁸ ταύτην προσκυνεῖς. ἡ δὲ ἀπολογία τῆς κατηγορίας χεῖρον καὶ τὸ φάρμακον τοῦ ἔλκουσ πικρότερον· ὅτε γὰρ ταῦτα ἐγκαλοῦμεν, τί ἀπολογοῦνται⁹⁹; οἶδαμεν καὶ ἡμεῖς, φησιν, ὅτι οὐ θεοὶ ποτε, μαθόντες ὅτι ἥλιος ἀνίσχει¹⁰⁰. οὐκ εἰσὶ θεοὶ καὶ προσ-

κυνεῖς; οἰκεῖοί, φησι, τοῦ θεοῦ. ἡ ἀπολογία, ὅτι οἰκεῖοί τοῦ θεοῦ. μὴ λάθῃ δέ σε τὸ ψεῦδος! ὅς γὰρ ἄνδρα ἐδημιούργησεν, ἀνδράσι . . .¹⁰¹ <οἱ γὰρ>¹⁰² τοῦ θεοῦ οἰκεῖοί οὐχ ὑβρίζουσιν <οὐδὲ> τοῦ κτίσαντος τὴν δημιουργίαν παραβροσεῖ. ὡς μήτε ἄνδρα ἐᾶσαι <ἄνδρα μεῖναι> καὶ εἰς γυναῖκα μὴ περιπεσεῖν. . . . <δείκνυται>¹⁰³ δι' ὧν ἐργάζεται ἐχθρὰ καὶ οὐκ οἰκεῖα. θεὸς γάμους ἐχαρίσατο εἰς διαδοχὴν καὶ παραμυθίαν τῶν θνητῶν, ἵνα νοσοῦντες θεραπεύωνται.¹⁰⁴ ἄνθρωποι καὶ γυναῖκες τύχασιν τῆς φιλανθρωπίας, ἡ δὲ τὴν πορνείαν ἀσκοῦσα δαίμων καὶ τὰς σεμνάς παραφέρουσα¹⁰⁵ ἄλλοτρία καὶ οὐκ οἰκεῖα. ὥσπερ γὰρ βασιλέως σεμνοῦ οὐχ οἱ ἀκόλαστοι οἰκεῖοι, ἀλλ' οἱ σεμνοί.

9. Ζητῶ αὐτοῦ τὴν ἐπαγγελίαν, ἐπισκέψομαι τὰς πράξεις· οὐ γὰρ τὸ λέγειν καλὰ ζητεῖται, ἀλλὰ τὸ μετεῖναι ἀλήθειαν. ὅταν ἀκούσω¹⁰⁶ ὅτι ναός. . . , εὐθὺς ἐταπεινώθη μὲν ἡ διάνοια, εἰ ναὸν ἔχει θεὸς ἐπὶ γῆς καὶ χαμαὶ <ἐστι> καὶ <οὐχ> οὐρανοῦ¹⁰⁷ ἐπέκεινα. Ζητῶ γὰρ κατ' ἐπαγγελίαν τὰ πράγματα. εἰ θεός, τί ζητεῖς ἐπὶ γῆς; καίτοι καὶ ἐπὶ γῆς θεός, ἀλλ' οὐκ ἐν κοιτῶνι κεκλεισμένος, οὐκ εἰς ἀγάλμα συνδεδεμένος οὐδὲ κακούργος ὑποπισθεῖς¹⁰⁸ οὐδὲ μαγία κατακλεισθεῖς. εἰ γὰρ οὐκ ἀφ' ἡμῶν κατεσκευάθη, ἀλλ' ἀφ' ἡμῶν ἐγυμνώθη· ἴδωμεν τὰ κρυπτόμενα καὶ γινώμεν τὰ ἐλεγχόμενα¹⁰⁹! ἐπεὶ τοίνυν ἐπαγγέλλονται θεὸν καὶ θεούς, δότωσαν¹¹⁰ τὴν ἐπαγγελίαν. μὴ δεῖξάτωσαν ἡμῖν ναούς, ἀλλ' οὐρανοὺς ἐπέκεινα, μὴ ἐκχέτωσαν¹¹¹ αἷμα, μὴ καπνίσωσι¹¹² τὰ ἀγάλματα· ὁ μάντις μὴ μαινέσθω· εἰ γὰρ θεὸς ἐνεργεῖ, μὴ πιπτέτω, ἀλλὰ καὶ πεσῶν ἀναστήτω· μὴ παραφρονεῖτω^{112A} ὁ λέγων τὰ μέλλοντα, μὴ ἀγνοεῖτω τὰ παρόντα· εἰ γὰρ ἔκφρον γίνεται καὶ ταῖς διανοίαις ἐκπίπτει καὶ τὰ παρόντα οὐχ ὀρᾷ, σχολῇ ἐπιγινώσκει τὰ μέλλοντα.

10. Βούλομαι πάντα λέγειν, ἵνα πᾶσαν ὁμολογήσωμεν τὴν χάριν, ἀλλὰ χρονίαν καὶ πολλήν, οὐ μιᾶς ἡμέρας καθ' αἴρεσιν¹¹³. κατησχέθημεν τοῖς μύθοις, ἐβαρῆθημεν τῷ ψεῦδει, οὐκ ἐδυνάμεθα ἀνανηψίαι. ἦλθεν Ἰησοῦς ὁ δυνάμενος πάντα βασιτάσαι. τί γὰρ θέλεις; ἐξετάσω¹¹⁴ τοὺς μύθους; αἰδοῦνται οἱ γράψαντες, αἱ ἀλληγορίαι οὐκ ἐθεράπευσαν τοὺς μύθους <οὐδὲ> τῶν σοφῶν τὰ δόγματα. οὐδέπω ἐπαύσαντο μαινόμενοι. ὅταν νικῶντες πείσωμεν, τότε εἰ ἄρα πεισησόμεθα¹¹⁵ . . . ἀλλ' ἐάσωμεν τὰ κακὰ, ἐπειδὴ ἔλευθερώσας ὁ Ἰησοῦς¹¹⁶, καὶ ἀφέντες τοὺς μύθους δεξώμεθα τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀποστάντες μολυσμάτων δεξώμεθα τὴν ἀγαθωσύνην, καὶ ἀποστάντες τῶν μὴ ὄντων θεῶν προσκυνήσωμεν τῷ ὄντι θεῷ, ἀπαρνησώμεθα τὸ σκότος, ἀγαπήσωμεν τὸ φῶς· ἀπορρίψαντες τὴν μέθην ἀγαπήσωμεν νηστείαν, καταγόντες ἀσελγείας ἀσκήσωμεν σωφροσύνην. πῶς εὐχαριστήσωμεν; πῶς πληρώσωμεν τὸν λόγον; πῶς δὲ σιωπήσω; οὐ παύεται Ἰησοῦς εὐεργετῶν, ἔτι καὶ νῦν σώζει· ἀλλὰ τῇ εὐεργεσίᾳ συναυξέτω¹¹⁷ καὶ ἡ εὐχαριστία¹¹⁸. οὐ παύεται εὐεργετῶν, ἵνα μὴ παυσώμεθα εὐχαριστοῦντες. ἔτι καλεῖ, ἔτι σώζει, ἔτι φωτίζει, ἔτι νοθετεῖ — ὁ χθὲς προσκυνῶν γυναῖκα γυμνὴν νῦν ὁμολογεῖ θεόν — καὶ διαμαρτυρῶν φωτίζει καὶ διὰ εἰρήνης παιδεύει καὶ διὰ διαγωγῶν στρίβει καὶ διὰ σταυροῦ νίκησεν καὶ διὰ θανάτου ἔφωσεν καὶ διὰ κατάρσεως ἐλευθέρωσε τὴν κατάραν¹¹⁹ καὶ πάντα πεποίηκε καὶ ἀνέλυσεν ἡμῖν τὴν ἄνωθεν ἐπιβουλήν. ἐπεὶ τοίνυν οὔτε τὴν κακίαν τοῦ ἐπιβουλεύσαντος δυνάμεθα κατ' ἀξίαν διηγῆσασθαι οὔτε τὸ μέγεθος τοῦ εὐεργετήματος, οὐδὲ διὰ χάριν ἐφύγαμεν τὰ κακὰ, εὐχαριστήσαντες, οὐχ ὅσον ὀφείλομεν, ἀλλ' ὅσον δυνάμεθα, [καὶ] συναγώμεθα¹²⁰, ἵνα ἀκουσθῶμεν, καὶ προσέχωμεν, ἵνα πιστωθῶμεν. μὴ ἀθετήσης τὴν χάριν¹²¹. οὐχὶ ἄνθρωπος κέκληται· οὐχ ὁμοίός σου ἐδίδαξεν οὕτω ἐπὶ γῆς¹²², ἀλλ' ἄνωθεν θεός, ὁ πρὸ αἰῶνος υἱός, ὁ πρὸ χρόνου μονογενής, ὁ ἐν δόξῃ παρὰ πατρί, ὁ πάντων δεσπότης· ὁ τῶν ὅλων κριτής ἐκρίθη διὰ σέ, ἵνα σὺ ὑψωθῆς. εἰ οὖν πάντα σοὶ ἐχορήγησεν¹²³, διὰ πάντων εὐχαρίστει· τῷ θεῷ τῷ παναγίῳ, τῷ ποιήσαντι ἐξ ἀρχῆς καὶ τιμήσαντι καὶ τῷ μετὰ ταῦτα πεποιηκότι, δι' οὗ ἐποίησεν καὶ ἀνενέωσεν καὶ σώζει, δόξα, κράτος, τιμὴ σὺν ἁγίῳ πνεύματι καὶ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

¹ Über diesen Kodex vgl. H.G. Opitz, Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius, 1935, S. 81-87. — ² Die den Laurentianus 4,23

(=G, vgl. Opitz a. a. O. S. 79) eröffnende Schrift Κατὰ εἰδώλων mit der Subscription περὶ τῆς τῶν εἰδώλων εὐρέσεως τε καὶ πλάνης, hinsichtlich deren Opitz auf unsere Predigt verweist, hat, wie mir Tetz mitteilt, nichts mit ihr zu tun. — ³ Zu dem auch am Schluß von c. 3 vorkommenden ὅσα im direkten Ausruf — ebenso οἷον c. 6 — vgl. z. B. Aristoph. Nubes 2 ὃ Ζεῦ βασιλεῦ, τὸ χρῆμα τῶν νικητῶν ὅσον! — ⁴ καὶ τὴν Casey, δὲ τὴν überliefert. Die Predigt ist voller Asyndeta. — ⁵ ἀμαρτίας habe ich für ἀμαρτίας geschrieben. — ⁶ Casey. Besser ὄ<ν ἡμάς>. — ⁷ Daß Verf. ἔχεν πρὸς τινα im Sinne von 'es zu tun haben mit' gebraucht habe, ist kaum anzunehmen. Also muß man wohl <μάχην> ἔχομεν schreiben. — ⁸ Vielleicht: αὐτοῖς γὰρ <ᾶ> καλῶς γέγονεν καθ' ἡμῶν (zu unserem Schaden) <ἐνέβαλε> κακία<ν>. — ⁹ ἀνανεῖν 'aufblicken' geht auf οὐρανός und ἀήρ, περιστρέφεται auf γῆ und θάλαττα. Bei ἀνανεῖν erwartet man ὅποι, aber ἐν und εἰς wird schon lange durcheinandergeworfen. — ¹⁰ καὶ χρῆσομαι habe ich für κερήσομαι geschrieben. — ¹¹ καὶ D — ¹² ἀπέστημεν? — ¹³ προσκύνημα hier Gegenstand der Anbetung? — ¹⁴ Casey statt καλόν. — ¹⁵ Ist κἂν in καὶ ἂν zu zerlegen und letzteres mit ἀνευκεν zu verbinden, so daß ἀνανεῦσκεν herauskommt? 'Worauf die Seele ihren Blick gerichtet hält' würde passen, aber καὶ stört. Am Platz wäre es vor dem ἐπειδὴ am Satzanfang. — ¹⁶ Casey. — ¹⁷ So Casey statt ψεύδος. — ¹⁸ Entweder ist ἐξέβαλε zu schreiben oder τὴν πρόνοιαν ἐκβαλόν unter Tilgung des vorangehenden καὶ vor τὴν τᾶξιν zu stellen. — ¹⁹ θεῶ D. — ²⁰ Vgl. c. 4 Anfang. — ²¹ scil. τοῖς δημιουργήμασι. — ²² So Casey statt γεννᾶται. — ²³ ἀνέχεσθαι D. — ²⁴ ἴνα c. ind. fut. nicht zu beanstanden. — ²⁵ Casey ändert in τῇ ἀπάτῃ, was unnötig ist. ²⁶ Casey. — ²⁷ 'das Umsichgreifen' des ἔλκος, vgl. Polyb. I 81, 6 ἐπὶ τε γὰρ τῶν ἐλκῶν, ἐὰν μὲν θεραπείαν . . . προσάγῃ τις, ὑπ' αὐτῆς ἐνίοτε ταύτης ἐρεθιζόμενα θάττον ποιεῖται τὴν νομὴν κτλ. — ²⁸ Etwa: <οὐδ' αἰσχροῦν ἀφέξεται>. — ²⁹ Merkwürdig, daß die ἐκπόμενα 'γλυκέα' heißen. — ³⁰ 'Schmaus' = ἐστίασις. — ³¹ 'uns überflüssiger Weise bekümmern um.' — ³² So Casey statt πηλοῦ. Odys. 18, 21 reicht nicht aus, den Genitiv zu rechtfertigen. — ³³ Vgl. ἐκδικεῖν im Sinne von 'Recht verschaffen', 'eintreten für' z. B. Luk. 18, 5. — ³⁴ μοιχείρας D, verb. v. Casey. — ³⁵ ἐρημοῦν 'veröden', 'verwüsten' scheint hier im Sinne von 'schänden' gebraucht zu sein. — ³⁶ ἔκων — ἄκων D, ἔκοντα — ἄκοντα Casey. — ³⁷ Es kann sich nur um ein scheinbares προσχαρίζεσθαι handeln, um ein listiges Aufdrängen. Dadurch führt der Teufel den οὐρανός hinter Licht (συκοφαντεῖ, vgl. Plato Rep. 341 C, Demosth. Περὶ τοῦ στεφάνου 232). — ³⁸ Als Dittographie von mir getilgt. — ³⁹ οὐ D. — ταῦτα scil. τὸ προσκυνεῖσθαι. Allerdings wäre τοῦτο da besser. — ⁴⁰ Wahrscheinlich verderbt. — ⁴¹ <αἰ> πηγαὶ Casey, wohl mit Recht. — ⁴² Auffallend statt συνίσασιν. — ⁴³ Wohl in κακοῖς zu verbessern. Das Gegenstück Plato Tim. 29e: ἀγαθός ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενός οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος. Wäre φθόνος c. dat. 'Neid auf', so müßte hier statt καλοῖς 'εὐδαιμοσι' stehen. — ⁴⁴ εἰ δὲ D. — ⁴⁵ εἶχεν D. — ⁴⁶ ὀργίζεσθαι εἰς singular. — ⁴⁷ ἐπιστεῦθη D. — ⁴⁸ προεπιστεῦθη D (προεπιστεῦθη 'ihm wurde mehr geglaubt'). — ⁴⁹ 'hatte Sicherungen (für den Menschen) getroffen'. — Zusätze und Tilgungen von mir, wie überall, wo ich nichts bemerke. — ⁵⁰ ὀρυᾶ? — ⁵¹ τέχνη D. — πλάσματα = Verzerrungen? — τέχνας περιεργάζεσθαι = mit übertriebener Kunst schaffen? — ⁵² Casey. — ⁵³ Gewissenhaftigkeit gegenüber dem Manne? — ⁵⁴ Etwa: προσκινῆσωμεν τὰς ἐπιβολάς. Er hetzt zum Angriff. — ⁵⁵ <ἐπι>γραφέντα? Dann Fragesatz: ἴνα (τι) — λαξέυει; — ⁵⁶ Casey. — Auch zu πρόσκομμα gehört ἡμῖν. — ⁵⁷ Ist an schattige Götterhaine gedacht? — ⁵⁸ Wohl ἐπεβόησε: rief zu Hilfe. — ⁵⁹ <μῆ> φανῆ Casey, was Tetz mit Recht ablehnt. — ⁶⁰ Sprünge und Wiederholungen charakterisieren den Prediger, aber hier möchte man doch umstellen und nach δύναμις folgen lassen: οἷον ἀγαθὸν κερᾶσται ἡμῖν! ἐχέτωσαν (sibi habeant) τὰ αἰσχρά! τὰ τῶν προτόνων κτλ. Das οὐ hat Casey getilgt. — ⁶¹ So Casey statt διασύρομεν. — ⁶² αὐτῶν? — ⁶³ So Casey statt δώσει. — ⁶⁴ Es liegt nahe, an οὐκ ἀηδῶς zu denken. — ⁶⁵ Hier ist der rechte Platz für κάμοι λεγέτωσαν οἱ Ἕλληνες, πότερον ψευδεῖς οἱ μῦθοι ἢ ἀληθεῖς. — ⁶⁶ In diesem Fall wären die μῦθοι ἀληθεῖς. — ⁶⁷ So Casey statt ἀποκαλύψας. — ⁶⁸ αὐτοῦ D. — ⁶⁹ λαύρωσ D, verbessert von Casey. — ⁷⁰ Casey statt ἀνέχεσθαι. — ⁷¹ Ist μεταβολή im Sinne von μετάνοια gemeint? — ⁷² κατὰ D. —

⁷³ So Casey statt διαφθείρει. Über τοῦτο, ἵνα — διαφθείρη statt ὅτι — διαφθείρει vgl. Blaß — Debrunner § 394. — ⁷⁴ καὶ πως kann nicht richtig sein. κύριος liegt zu weit ab, aber καὶ ὦν dürfte passen; Jesus ist nicht nur λεγόμενος θεός, sondern καὶ ὦν. — ⁷⁵ καὶ D. — ⁷⁶ σωφρονήσας D. — ⁷⁷ Vielleicht καὶ τί τοσοῦτοι: warum zeigen sie sich nicht in solcher Menge? Vgl. den folgenden Satz. — ⁷⁸ Wohl <ἀθανάτους> ἀθάνατοι. — ⁷⁹ Casey. — ⁸⁰ Die Verbindung οὔτε — δέ findet sich Plat. Rep. 308 E und Xenoph. Anab. VI 3, 14. — ⁸¹ ἐλήρησαν steht entweder im Sinne von ληροῦντες ἔληξαν oder ist durch dieses zu ersetzen. — ⁸² ἴδον D, verb. v. Casey. — ⁸³ Der Satz nicht zu Ende geführt. — ⁸⁴ Casey tilgt das ἐν. Dann versteht man aber ἀγανακτοῦσιν nicht. Die Heiden können nur Unwillen zeigen bei Beseitigung der ἀγάλατα, deshalb muß in ἐν der Rest eines Partizips stecken wie ἀνακρουμένοις, ἐκπερθομένοις. — ⁸⁵ Casey statt καταμειβόμενοι. — ⁸⁶ ἐδίωκεν D, verbessert von Casey. — ⁸⁷ Man erwartet γυμνός. — ⁸⁸ σεμνός ist wahrscheinlich zu streichen. — ⁸⁹ scil. ὁ θεός. — ⁹⁰ νόω D, woraus Casey <μη>νόω macht, was keinen Sinn gibt. — ⁹¹ So Casey statt χωρηγοῦντες. χωρηγεῖν τινί τι (darreichen) ist gebräuchlich, und das Medium in aktivem Sinne findet sich BGU I 208, 18 χωρηγοῦμένους σοι τὸν φόρον (Liddell-Scott). — ⁹² Es muß wohl μη ἀληθῆ heißen, sonst bleibt das folgende εἰ γὰρ οἱ ἄνθρωποι ταῦτα ἐπλασαν unverständlich. — ⁹³ Unklar. Ist οἱ <ταῦτα> σπεύδοντες = 'die dies betreiben' oder οἱ <θεοὶς> σπεύδοντες = 'die sich für die Götter bemühen' zu schreiben? — ⁹⁴ Weshalb Casey das in οἰκέτωσαν ändert, vermag ich nicht einzusehen. — ⁹⁵ hier 'verleumdet' (falls sie wirklich οὐ χαίρουσιν). — ⁹⁶ παρεδρευέτω D. — ^{96a} Casey statt χαριεῖ. — ⁹⁷ Casey statt δαίμονας μιμῆσθαι. — ^{97a} Casey statt προεῖρησαι. — ⁹⁸ Casey statt πόρνας. — ⁹⁹ Casey statt ἀπολογοῦντε. — ¹⁰⁰ ἀνίσχεν D. Ob der Text vollständig ist, bleibt zweifelhaft. Casey setzt vor μαθόντες eine Lücke an. — ¹⁰¹ Dem Sinne nach muß ἄνδρας τὴν ἀσχημοσύνην κατεργάζεσθαι (Röm. 1, 27) οὐκ ἐβούλετο da gestanden haben. — ¹⁰² Casey. — ¹⁰³ Casey. Es ist von Aphrodite die Rede. — ¹⁰⁴ Casey statt θεραπεύονται. — ¹⁰⁵ παραφέρουσα D. — ¹⁰⁶ Casey ἀκούω. — ¹⁰⁷ οὐρανοῦς D, οὐρανῶν Casey. — ¹⁰⁸ Ist ὑποπαισθεῖς (von Bösenrichtern verspottet) gemeint? — ¹⁰⁹ Vgl. Sozom. VII 15, 3 (καὶ πολλοὺς καὶ εἰ τι ἕτερον ἐν τοῖς ἀδύτοις κεκρυμμένον καταγέλαστον ἦν . . . δημοσίᾳ ἦγεν), Theodoret KG V 22 (τῶν ἐξαπατώντων ἱερῶν μηχανήματα aufgedeckt; aus der zerschlagenen Serapisstatue kommt eine Schar Mäuse). — ¹¹⁰ her damit! — ¹¹¹ ἐκχέτωσαν? — ¹¹² καπιλίωσι Casey. — ^{112a} Casey statt παραφρονεῖτω. — ¹¹³ καθ' αἴρεσιν (nach Wahl) statt καθαιρέσεις Casey. — ¹¹⁴ ἐξετάσω statt ἐξαιτάσω Casey. — ¹¹⁵ εἰ ἄρα πεισθησόμεθα ist die ausweichende Antwort der Heiden. — ¹¹⁶ So liest Tetz, Casey hat statt ὁ Ἰησοῦς das unverständliche οὐρανοῖς. — ¹¹⁷ συναυξείτω D (Casey συναυξέει). Oder συναυξέσθω? — ¹¹⁸ εὐεργεσία D. — ¹¹⁹ Gal. 3, 13 Χριστὸς ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα. Mit τὴν κατάραν sind οἱ ὑπὸ κατάραν ὄντες gemeint. — ¹²⁰ Casey, συναγόμεθα D. — ¹²¹ Verweigere nicht den Dank! — ¹²² Man kann das zur Not verstehen, aber κέλιγται und οὕτω (οὕτος?) sind sehr auffallend. — ¹²³ Casey, ἐχωρήγησεν D.

Tetz sucht den arianischen Charakter der Homilie natürlich aus dem Schlußabschnitt zu beweisen. Aber er zieht dabei allerhand heran, was eine unbefangene Interpretation als nicht beweiskräftig bezeichnen muß. Was hat οὐκ ἄνθρωπος κέλιγται mit dem Logos-Sarx-Schema zu tun? Und selbst wenn dem so wäre, so würde es nichts beweisen, denn nicht nur Areios, sondern die meisten Theologen waren bis etwa 362 der Ansicht, daß der Logos nicht einen πλήρης ἄνθρωπος, sondern nur einen menschlichen Leib angenommen habe. Ebenso unangebracht ist es bei οὐκ ὁμοίος σου mit der verschiedenen Art zu operieren, wie ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἔσμεν (Joh. 10, 30) von Athanasios und Areios ausgelegt wurden. Der Text gibt nicht den geringsten Anhaltspunkt dafür, daß der Redner das ἐν ἔσμεν auf Übereinstimmung im Denken und Wollen bezogen hat. Aus der Bezeichnung Christi als θεός läßt sich auch kein Schluß ziehen. Oder haben etwa die Orthodoxen ihn stets ὁ θεός genannt? Und bei dem ἐκρίθη διὰ σέ wird der Prediger einfach an die

Verurteilung Jesu durch Pilatus gedacht haben. Überlegungen, wie Athanasios c. Arian. II c. 6 sie anstellt, der davon ausgehend, daß Gott jedes Geschöpf vor sein Gericht zieht, folgert: οὐκοῦν εἰ ποίημά ἐστιν ὁ Λόγος ἀθήσεται . . . καὶ αὐτὸς εἰς κρίσιν; καὶ ποῦ λοιπὸν ἡ κρίσις κρινομένου τοῦ κριτοῦ; bei ihm anzunehmen liegt nicht der geringste Anlaß vor. Etwas beweiskräftiger sind die Formeln ὁ πρὸ αἰῶνων υἱός, ὁ πρὸ χρόνου μονογενής. Und doch muß man auch hier vorsichtig sein. Denn es hat damals auch nicht-arianische Theologen gegeben, die sich mit der Formel des Origenes von der ewigen Zeugung des Sohnes nicht befreundeten konnten. Für diese aber lag es nahe, das αἰδίας γεγεννημένος als πρὸ αἰώνων oder πρὸ χρόνου γεγεννημένος zu deuten. Nein, der einzige schlagende Beweis liegt in der Doxologie. Er ist Tetz nicht entgangen; aber er kommt bei ihm nicht zur vollen Wirkung, weil er die Doxologie nicht richtig interpretiert. Für ihn ist es eine Doxologie ohne direkte Erwähnung des Sohnes. „Schon bei einem kurz orientierenden Blick fällt sofort die untergeordnete Stellung des zweiten Gliedes der Trias auf, ja eigentlich kann man gar nicht von einer Trias sprechen, denn δόξα, κράτος, τιμὴ werden hier Gott dem Schöpfer — und diesem ausschließlich als Schöpfer dessen, „durch den er schuf, erneuerte und rettet“ — mit dem Heiligen Geist gegeben“ heißt es a. a. O. S. 302. Wie Tetz die Stelle auffaßt, ergibt sich noch deutlicher aus den gleich folgenden Sätzen: „Sieht man einmal von den beiden Mittelgliedern (τιμῆσαντι und ἀνεύωσεν) ab, so ist im Relativsatz von dem mittelbaren Handeln Gottes 1. als einem Schöpfungshandeln (ἐποίησεν) und 2. als einem Erlösungshandeln (σώζει) und in dem vorausgehenden Partizipium von dem unmittelbaren Handeln Gottes 1. als einem ποιεῖν ἐξ ἀρχῆς (als Voraussetzung der Schöpfung) und 2. als einem ποιεῖν μετὰ ταῦτα (als Voraussetzung der Erlösung) die Rede. Entsprechen sich die Glieder, dann kann man sagen, daß es beidemale in der Präexistenz und den Inkarnierten geht.“ In dem letzten Satze ist das „beidemale“ jedenfalls falsch. Ich nehme an, daß Tetz unter dem unmittelbaren Handeln Gottes als Voraussetzung der Schöpfung die Erschaffung des Logos, also des Präexistenten versteht, der dann die weitere Schöpfung übernimmt. Der Inkarnierte hat damit nichts zu tun. Und das ποιεῖν als Voraussetzung der Erlösung müßte dann lediglich den Inkarnierten betreffen. Sonst wäre es ja auch kein ποιεῖν μετὰ ταῦτα, kein zweiter Schöpfungsakt. Zum Inkarnierten paßt aber dann das folgende δι' οὗ ἐποίησεν nicht, denn die Schöpfung geschieht nicht durch den Inkarnierten. Tetz hat sich das Verständnis der Stelle dadurch unmöglich gemacht, daß er in dem Relativsatz das Objekt zu πεποιηκῶτι gesehen hat, was zwar grammatisch möglich wäre, aber hier keinen Sinn gibt. Der μετὰ ταῦτα πεποιηκῶς ist vielmehr der Präexistente, dessen Erschaffung vorher angedeutet war, also derjenige, der nach dem Vater weiter geschaffen hat, allerdings als Werkzeug des Vaters, δι' οὗ ἐποίησεν nämlich ὁ θεός. Der Sohn fehlt also keineswegs in der Doxologie. Die Stelle voll verständlich zu machen, bedarf es einiger Zusätze; nämlich: τῷ ποιήσαντι ἐξ ἀρχῆς (τὸν υἱὸν) καὶ τιμῆσαντι καὶ τῷ μετὰ ταῦτα πεποιηκῶτι δι' οὗ ἐποίησεν (ὁ θεός oder ὁ πατήρ) κτλ. Die Frage ist nun: Haben diese Zusätze einmal im Text gestanden und sind sie bei der Einschmuggelung der Predigt unter die Schriften des Athanasios gestrichen worden, oder hat der Prediger sich absichtlich unklar ausgedrückt? Das können wir mit unseren Mitteln nicht mehr entscheiden. Sicher aber ist die auch von Tetz hervorgehobene Charakterisierung des Sohnes als ποίημα und damit der arianische Charakter der Predigt. Zu vergleichen ist hier vor allem der Schluß des 24. Kapitels der 2. Rede des Athanasios gegen die Arianer: φασὶ δὲ ὅμως περὶ τούτου, ὡς ἄρα θέλων ὁ θεὸς τὴν γενετὴν κτίσαι φύσιν, ἐπειδὴ ἑώρα μὴ δυναμένη αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ πατρὸς ἀκράτου (χειρὸς) καὶ τῆς παρ' αὐτοῦ δημιουργίας, ποιεῖ καὶ κτίζει πρῶτως μόνος μόνον ἕνα καὶ καλεῖ τούτον υἱὸν καὶ λόγον, ἕνα τούτου μέσου γενομένου οὕτως λοιπὸν καὶ τὰ πάντα δι' αὐτοῦ γενέσθαι δυνατῆ. ταῦτα οὐ μόνον εἰρήκασιν, ἀλλὰ καὶ γράφαι τετολμήκασιν Εὐσέβιος τε καὶ Ἄρειος καὶ ὁ ὀνόμας Ἀστέριος.

Damit stehen wir vor der Frage nach dem Autor und der Entstehungszeit der Predigt. Kommt einer der drei Genannten: Areios, Eusebios von Nikomedeia und Asterios in Frage? Die Predigt ist trotz einiger eindrucksvoller Stellen

eine recht mittelmäßige Leistung, und ich bin sicher, daß wenigstens Areios und Eusebios bessere Predigten gehalten haben. Aber alle drei kommen auch aus zeitlichen Gründen nicht in Frage. Areios starb 336, Eusebios 341 oder 342, und auch Asterios ist nach 341 nicht mehr nachweisbar. Die Predigt aber fällt in eine spätere Zeit. Sie mit Tetz in die Frühzeit des Arianismus, möglicherweise noch vor das Konzil von Nikaia zu setzen halte ich für unmöglich. Casey sagt a. a. O. S. 4 ganz richtig: „The remarks at the beginning of c.8 show that sacrifices to the gods were still a common practice, but, if τα λείψανα in 8,24 be the remains of Pagan temples, attacks on these shrines had already begun.“ Tetz denkt bei den λείψανα lediglich an die μῦθοι, aber das ist an sich unwahrscheinlich und wegen des Zusammenhangs, in dem das Wort gebraucht wird, m. E. unmöglich. Dazu kommt, daß ein ἀγανακτεῖν der Heiden in Sachen der ἀγάλματα (o. S. 138 Anm. 84) nur denkbar ist bei Zerstörung eben dieser ἀγάλματα durch die Christen. Man vgl. auch Anm. 109 auf S. 138. Die Zerstörung heidnischer Tempel setzt — abgesehen von ein paar besonders gelagerten Fällen unter Konstantin — unter Konstantios ein und auch da in nennenswertem Umfang erst nach seinem Siege über den Heiden gewogenen Rebellen Magnentius, als wahrscheinlich am 1. Dez. 354 das fürchterliche Edikt herauskam, das alle Tempel zu schließen befahl und auf das Betreten dieser und das Darbringen heidnischer Opfer die Todesstrafe setzte (Cod. Theod. XVI 10,4). Nun schreibt Tetz a. a. O. S. 304: „Als Heimat des Homileten ist man geneigt, Antiochien oder Umgebung anzunehmen, denn seine Ausfälle richten sich hauptsächlich gegen die Mythen von Zeus und Apollo-Daphne; die Schilderung des heidnischen Treibens paßt gut nach Antiochien und nicht zuletzt die Ironie des Homileten selbst, mit der er die heidnischen Mythen ad absurdum führt.“ Man kann dem beistimmen und hinzufügen, daß gerade in den fünfziger Jahren des 4. Jh.s ein Schlag gegen das Apolloheiligtum in Daphne, der Vorstadt Antiocheias, geführt wurde, indem der seit 351 in Antiocheia residierende Cäsar Gallus, des Konstantios Vetter und Bruder Julians, die Gebeine des hl. Babylas dorthin überführen ließ. Sozomenos V 2 berichtet darüber: ἐπεὶ δὲ Γάλλος ὁ Ἰουλιανοῦ ἀδελφὸς Καῖσαρ καταστὰς παρὰ Κωνσταντίου ἐν Ἀντιοχείᾳ διήγε, Χριστιανὸς ὢν . . . ἐγνωκεν Ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας καὶ ὕβρεως ἀκολάστων ἀνθρώπων ἐκαθῆραι τον χώρον· ὑπολαβὼν δὲ βραδίᾳ περιέσσεσθαι, εἰ εὐκτέριον ἀντικαταστήσειεν οἶκον, μετέθηκεν εἰς Δάφνην τὴν λάρνακα τοῦ Βαβύλα τοῦ μάρτυρος. Gallus wurde 354 abberufen und Ende dieses Jahres hingerichtet. Bischof in Antiocheia war damals Leontios. Von ihm sagt Theodoret KG II 24: τῆς γὰρ δὴ Ἀρείου βλασφημίας μετέχων κρύπτειν ἐπειρᾶτο τὴν νόσον. Nun habe ich eben bei der Doxologie die Möglichkeit erwogen, daß der Prediger sich absichtlich unklar ausgedrückt hat. Das würde also zu einem Leontios, wenn Theodoret ihn richtig charakterisiert hat, gut passen. Nach seinem Tode aber (357) bemächtigte sich Eudoxios von Germanikeia des antiochenischen Thronos und machte Antiocheia, wenn auch nicht für lange, zu einer Hochburg des entschiedensten Arianismus. In dieser Zeit kann man sich eine Doxologie mit den von mir vorgeschlagenen Zusätzen, also der deutlichen Bezeichnung des Logos als ποίημα gut vorstellen. Nach dem Regierungsantritt Julians (Ende 361) war es nicht mehr möglich, dem heidnischen Tempeldienst so aggressiv gegenüberzutreten, wie es in unserer Predigt geschieht. Auch die Zeiten Jovians und des im Osten regierenden Valens boten für derartige Predigten keinen Anlaß. Denn diese beiden Herrscher tolerierten das Heidentum. Unter Theodosios freilich brach die Heidenverfolgung wieder aus, aber der Arianismus war damals erledigt. Undenkbar jedoch wäre eine kryptoarianische Doxologie auch zu dieser Zeit nicht, und das über die λείψανα Gesagte würde in die Zeit des Theodosios noch besser hineinpassen als in die des Konstantios.